

Mira Radojević

Srpsko građanstvo između demokratije i komunizma 1945. godine

Tema o kojoj bismo pokušali da nešto kažemo, više postavljajući problem u nekim, po nama bitnim unutrašnjim segmentima, nego ga uobličavajući, složeno je historiografsko, ali istovremeno i politikološko, sociološko, pravno, kulturno, ekonomsko, pa i psihološko pitanje. Verujemo da je to jedan od onih istorijskih problema kojega naša nauka ne može sveobuhvatno rešiti bez pomoći drugih naučnih disciplina. Kao historiografska tema, šire uzeta, otvoren je pre nekoliko decenija, a u svojim su ga radovima doticali i analizirali Branko Petranović, Momčilo Mitrović, Nadežda Jovanović, Ljubodrag Dimić i drugi istoričari. Želeći da njihovim rezultatima dodamo neka svoja razmišljanja bili smo u stručnom smislu zaintrigirani istorijskom prožetnošću i međusobnom uslovljenošću više pojava i fenomena: *sumrakom* ili krajem srpskog građanstva, porazom demokratije u sudaru sa komunizmom na prostoru Jugoslavije i 1945-om godinom kao prelomnicom, koja je hronološki i suštinski obeležila smenu dve istorijske epohe, nestanak jednoga sveta i rađanje drugoga. Veliki ratovi uvek pomeraju stvari iz temelja, utiču na sudbinu pojedinaca i naroda te na politiku, ekonomiju, kulturu, ideje, naravi, mentalitete... Za narode Jugoslavije, pa i za srpsku naciju – iz opštih, ali i sasvim posebnih razloga - ta je godina imala izuzetnu težinu, oštro razdvajajući završetak jednoga istorijskog procesa i početak drugoga.

Posmatrajući višeslojnost problema zapitali smo se kako je došlo do kraha srpskog građanstva i uzmicanja demokratije kao ideje, koja je od poslednjih decenija XIX pa do sredine XX veka bila jedan od ključnih pokretača i nosilaca njegovog političkog delovanja. Štaviše, osvajanje demokratije predstavljalo je – uporedo sa nacionalnim programom okupljanja svih Srba u jednoj državi - politički i, mogli bismo reći, civilizacijski cilj srpskih intelektualnih i političkih elita. Upravo je taj momenat – neodvojiva vezanost ideje demokratije i srpskog građanstva - ono što njegovo pitanje izdvaja iz problema postojanja i nestajanja građanstva kao klase na teritoriji cele (Kraljevine) Jugoslavije. Građanske klase drugih *jugoslovenskih naroda*, hrvatskog na primer, interesovali su drugi problemi – nacionalni, pa i privredni, pre svega. Iako su u međuratnom razdoblju istorijsku odgovornost za razvitak demokratije nosile sve nacije i njihovi građanski slojevi, najveću je – po *očekivanjima* dotadašnjeg istorijskog razvitka i stepena demokratskih dostignuća - trebalo da ponese srpski narod sa svojim intelektualnim i političkim predstavnicima. Nepobitna je činjenica da je najčešći i najuporniji zahtev za uspostavljanje punog, dosledno poštovanog demokratskog poretka dolazio sa srpske strane, koja je u demokratiji često gledala *univerzalni lek* za rešavanje nagomilanih, preteških međunacionalnih, državno-pravnih i socijalno-ekonomskih problema. Dublje analize pokazuju, međutim, da je to ponekad činjeno i zato što u svojoj političkoj nemoći i nesaglasju, stalno u jednoj silaznoj, čak *degenerativnoj liniji* svojih političkih elita, nije imala drugi odgovor, zaklanjajući se iza demokratskih načela. Dalje, da su srpske žrtve za demokratiju bile nesravnjivo manje u odnosu na period pre Prvoga svetskog rata, odnosno da su Srbi, kako je napisao jedan ideolog Demokratske stranke, »izdali interes za demokratiju«. Otuda je

njihov *greh* prema njoj bio teži od odgovornosti drugih naroda, koji je pre stvaranja jugoslovenske države gotovo nisu ni poznavali, a u nekim svojim demokratskim težnjama poglede upirali upravo u Srbiju. Tu dolazimo do jednoga od mnogih istorijskih paradoksa kojima obiluje istorija jugoslovenskog prostora. Izdajući, na neki način, demokratiju, srpske građanske političke stranke nisu nalazile ni drugačiji niti bolji način i okvir političkog ponašanja, ostajući nesklone svim oblicima radikalnih (revolucionarnih) protivljenja gašenju demokratije. To je bio jedan od razloga što je njena *krhka tvorevina*, nepotpuno zaživljena do 1914. godine, mogla od 1918. do 1929. biti osporavana i kočena, a nakon toga i proganjena, bez obzira na postojanje perioda tzv. *lažnog* ili *krnjeg* parlamentarizma posle 1935. godine. Problem je, ipak, daleko širi i svako ozbiljno istraživanje mora uključivati poznavanje stanja demokratije u Evropi i svetu u vremenu pred Drugi svetski rat, pri čemu mislimo na krizu u kojoj se našla već nakon Prvoga svetskog rata, sučeljena potom sa dve izrazito ekspanzivne ideje, koje su snažnije pokretale mase, fanatizujući ih verničkim pouzdanjem u programe komunizma ili fašizma. Kraj Drugoga svetskog rata donosio je pobedu anti-fašističkog i demokratskog sveta, ali i oslabljenu Francusku i Veliku Britaniju, dve najvažnije braniteljke demokratije u Evropi. Velika svetska pobeda nad fašizmom bila je, pak, ogromnim delom izvojevana nepojamnim, u svojoj *veličini i tragičnim žrtvama teško shvatljivim naporima jedne komunističke sile*, koja je pružila snažnu podršku svim srodnim pokretima.

U tom rađanju *novog poretka* stvari u Evropi i svetu kakvo je mesto sebi i svojoj ideji moglo osigurati srpsko građanstvo? U svojim posebnim istraživanjima susreli smo se sa

ovim pitanjem tragajući prevashodno za sudbinama pojedinaca iz intelektualne i političke elite, a ne građanskom klasom u celini. Želeći da izvorno, istoriografski nađemo čoveka suočenog sa istorijom, često i izgubljenog u njoj, naišli smo na mnoštvo najrazličitijih životnih, političkih i idejnih iskušenja, opredeljenja i razrešenja, čije nam poznavanje ukazuje na pojedinačne, ali i opšte probleme građanstva, dozvoljavajući i poneke zaključke. Možemo, naravno, odmah postaviti pitanje o tome šta je to *srpsko građanstvo* te postoji li kao nekakva društvena i ekonomska celina, ako već imamo saznanja o dubini njegovih ideoloških, političkih, kulturnih, intelektualnih, imovinskih, moralnih i drugih podela te ako znamo da je na kraju rata bilo svrstano u *ravnogorce, nedićevce, ljotićeve* i partizane, ne zaboravljajući ni mnoge *neopredeljene*, nemoćne da se odrede prema isključivosti bilo koje vrste. Odmah iza toga uočavamo, međutim, činjenicu da je, bez obzira na sve navedene i nenačeljene razlike, sudbina onoga što uslovno zovemo *srpskim građanstvom* u krajnjem ishodu bila ista, najgrublje obeležena rečju – *nestajanje*. Sledeći zaključak odnosi se na saznanje da ono sa svojim, jednim delom izneverenim, napuštenim i nebranjenim demokratskim idealima, u tom istorijskom trenutku nije imalo nikakve šanse da odnese pobedu nad revolucionarnim komunističkim zanosom. Iznurena najpre jakim nacionalnom tenzijom, usmerenom ka stvaranju demokratske države u kojoj bi živeli svi Srbi, krvarenjem u balkanskim i Prvome svetskom ratu, potom dvadesetogodišnjim nacionalno-političkim preganjanjima sa Hrvatima oko pitanja državnog uređenja i, napokon, još težim nacionalnim, političkim, ideološkim i egzistencijalnim iskušenjima u Drugome svetskom ratu, ideju demokratije trebalo je da brani umorna, biološki i u svakom drugome pogledu *isceđena generacija*. Oni koji su

pre nekoliko decenija snagom svoje mladosti, obuzete nacionalnim ciljem, odlučili ne da posmatraju istoriju nego da je stvaraju, napuštali su istorijsku pozornicu *gaženi* događajima i vremenom, ne shvatajući ono što dolazi i nemajući čime da odbrane ideale koje je trebalo prilagođavati *novom dobu*. Sinovi i kćeri te generacije stasavali su u deceniji koja nije ni okusila demokratski i parlamentarni život. Štaviše, po mišljenjima nekih savremenika, u vremenu pred Drugi svetski rat za omladinu Jugoslavije, a možda i Evrope, postojala su samo dva izrazita puta: komunizam ili fašizam, jer se demokratski pokazao nedovoljno moćan da reši probleme međuratnog doba. Rat je, pak, srpsku omladinu svrstao na dve suprotne strane, koje do danas nisu okončale svoj spor.

Ratujući nekada sa monarhijom i vojskom, kao kočnicama u razvoju demokratije, srpsko građanstvo u svom sučeljavanju sa komunizmom nije moglo računati ni na ta dva, u tom trenutku dobrodošla faktora. Oličena u »neuravnoteženom i nerazvijenom nećaku Karolovom«, kako je o Petru II Karađorđeviću pisao Milan Grol, monarhija je najpre suspendovana, a potom i detronizovana, slabeći srpske pozicije u obnavljanoj državi. Govoreći o *defektnim*, nerazvijenim moralnim osećanjima i nejakim političkim sposobnostima jugoslovenskog kralja, isti političar rezignirano je konstatovao kako je sva muka oko borbe za očuvanje monarhije bila da se »na njemu i njegovoj budućnosti zida budućnost zemlje«. Pomoć se nije mogla dobiti ni sa strane vojske, uvek moćnog činioca u srpskoj istoriji, ma koliko srpskim demokratskim političarima bilo neprijatno prisustvo *čizme u politici*. Ravnogorski pokret Draže Mihailovića bio je, pak, kompromitovan i poražen, a pre toga suprotstavljen progresivnim građanskim idejama. Partizanske ar-

mije brojile su, konačno, u svojim redovima najveći deo srpskog stanovništva, ali su bile nošene *drugom ideologijom*, koja se svom žestinom borila protiv nečega što je nazvano *velikosrpskom hegemonijom*, stavljenom u trajnu hipoteku srpskoj naciji, a njenom građanstvu pogotovo. Tako se i dogodilo da je srpski narod, kao celina, najveća žrtva rata u Jugoslaviji, ali i glavni nosilac vojne pobede, istovremeno obeležen kao krivac i kažnjavao zbog političkih grehova svojih građanskih, kako legitimnih tako i samozvanih predstavnika.

Tokom rata srpsko građanstvo bilo je izloženo represijama više okupatora i domaćih vojno-ideološki suprotstavljenih pokreta, a na njegovu završetku *revolucionarnoj pravdi*, trijumfu pobednika – oslobodilaca bez sentimenta za *preživelo* i *trulo*, sudovima za »suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti«, rekvizicijama, eksproprijacijama, nacionalizacijama... Građanske stranke, koje se ni do rata nisu bile oporavile od šestojanuarskih zakona kralja Aleksandra, u ratu su potpuno razbijene, sa članstvom podeljenim u više frontova i zbunjenim vođstvom, rasutim u zemlji i emigraciji. Iluzorno je bilo i očekivati da se može organizovati dovoljno jaka politička snaga, sposobna da se suprotstavi mreži organizacija Komunističke partije Jugoslavije, koja je sve pokrivala, prožimala, konstruisala i kontrolisala.

Spoljno-politički posmatrano, pomoć nije mogla biti dobijena ni sa koje strane. Tradicionalna srpsko-jugoslovenska saveznica – Francuska, bila je više negoli oslabljena. Velika Britanija, još od ranije nepoverljiva, čak potcenjivački raspoložena prema Srbima i njihovim političarima, respektovala je partizanski pokret, ali i bila čuvar demokratije i monarhije. Rukovođena, međutim, svojim interesima i spu-

tana odnosima snaga u Evropi, uspela je jedino da *komunističko vođstvo* u Jugoslaviji obaveže na međunarodne obzire u smislu fiktivnog poštovanja demokratije. Čehoslovačka, nekadašnja *tvrđava demokratije*, kako ju je zvao Dragoljub Jovanović, uzor, nada i uporište mnogih srpskih intelektualaca, napuštena je pred Drugi svetski rat od strane velikih demokratskih sila, koje njenim demokratskim snagama nisu mogle pomoći ni na njegovu kraju. Sjedinjene Američke Države, mada prijateljski nastrojene prema Draži Mihailoviću, bile su daleko i umnogome nezainteresovane za dešavanja u Jugoslaviji, prepuštajući njen prostor brizi Velike Britanije. Tu je nekako bio i kraj nerealne, preuveličane vere srpske građanske klase da će velike sile pobednice sa Zapada založiti svoj moćni uticaj za uspostavljanje demokratije u restaurisanoj jugoslovenskoj državi.

Podjednako iluzorna bila su očekivanja nekolicine srpskih demokratskih političara da će nekakvim vidovima saradnje, prilagođavanja i uključivanja u uspostavljeni *novi poredak* uspeti da spasu barem nešto od demokratije. Mislimo tu prvenstveno na pokušaje Jaše Prodanovića (Jugoslovenska republikanska stranka), D. Jovanovića (Narodna seljačka stranka) i M. Grola (Demokratska stranka), međusobno različite, ali u suštini sa istim ciljem demokratskog ublažavanja *komunističke oštrice*. Nijedan, kao što znamo, nije ispunio nade i očekivanja, a da je bitka unapred bila izgubljena prvi je shvatio M. Grol, napuštajući Privremenu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije već nakon nekoliko meseci. U tom svetlu preoštrim po ocenu ovog političara čine nam se pitanja o političkoj i građanskoj neodgovornosti tog čina i brzom odustajanju od borbe sa komunistima oko koncepta uređenja društva i države. Štaviše, paljenje njegovog lista *Demokratija* na ulicama Beograda možda najbolje

simbolizuje sudbinu ideje koju je pokušavao da brani. Istraživanja takođe pokazuju da ni oni, mahom mlađi srpski građanski političari, koji su pristupili komunističkom pokretu, gotovo nikada nisu uspjeli da dokažu *pravovernost*, ostajući kao *pridošli* pod stalnom sumnjom i kritičkim pozorenjem. Komunistička partija koristila ih je, uglavnom, u prelaznom periodu, odnosno u fazi učvršćivanja svoje vlasti, radi zadovoljenja demokratskih zahteva sa Zapada i konačnog rastakanja preostalih građanskih stranačkih organizacija.

Ogromna većina *neprilagođenih* završavala je u emigraciji, stvarnoj ili ličnoj, *unutrašnjoj*, kao Božidar Marković, rastrzana između prevelikih iluzija i gubitka svih iluzija, u zatvorima i na robijama; u idejnom i materijalnom siromaštvu, pod budnim okom neprijateljski raspoloženog režima. Srpska građanska klasa ubrzano je gubila identitet, »umirala na rate«, kako reče jedan istoričar. Ako prihvatimo mišljenja po kojima je njena agonija počela već 1941. godine, ni kraj 1945. ne izgleda nam ni brz niti neočekivan, nego više kao rezultat dugogodišnje *političke erozije* i završetak dužeg istorijskog procesa. Ne razumevajući jugoslovensku državu i nemajući odgovore na njene probleme, srpsko građanstvo nije razumelo ni *novu dobu*, epohu koja se rađala u dramama Drugoga svetskog rata. Odgovoriti na pitanje kako je došlo do tog istorijskog neshvatanja i nesporazuma proizašlih iz njega značilo bi razumeti jedan od važnijih razloga neuspeha prve zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. U doba socijalizma Srbi su ušli osiromašeni za jednu klasu, koja je čak i fizički nestajala, i za jednu ideju koja im je bila težnja i vodilja krajem XIX i u prvima decenijama XX veka. Godina 1945. predstavljala je ne samo kraj Kraljevine Jugoslavije nego, u

izvesnom smislu, i kraj Kraljevine Srbije, čije su idejne tekovine tek tada pokopane.

Sažetak

Godina 1945. jedna je od onih nekoliko velikih hronoloških prelomnica u svetskoj istoriji, koje izrazito obeležavaju smenu epoha. U istoriji *jugoslovenskih naroda* takođe čini vremenski međaš, a u istoriji Srba upravo ono kratko vreme u kojemu je došlo do okončanja dužeg istorijskog procesa *političke erozije* srpskog građanstva i teškog poraza demokratije u sučeljavanju sa idejama socijalizma i komunizma. Dosašnja istraživanja pokazuju da oslabljena srpska građanska klasa, podeljena po mnogim osnovama, stalno u jednoj silaznoj, čak *degenerativnoj liniji* svojih političkih elita, bez pomoći jake monarhije, vojske, svojih stranačkih organizacija i zapadnih demokratskih sila, nije bila u stanju da odbrani ideju, koja joj je poslednjih decenija XIX i prvih decenija XX veka bila ne samo politički nego i civilizacijski cilj. Srpsko građanstvo pokazalo se u svoj svojoj nemoći, nesnalaženju, nerazumevanju jugoslovenske države, ideloškog protivnika, *novog doba* koje je nastajalo te odnosa snaga u zemlji i svetu. U svetlu tih zapažanja mogli bismo reći da je 1945. godine samo došlo do kraja jedne *političke i klasne agonije*.

Zusammenfassung

Das Jahr 1945 gehört zu jenen großen chronologischen Wendepunkten in der Weltgeschichte, die den Wandel der Epochen am stärksten zum Ausdruck gebracht haben. Das Jahr 1945 setzte auch in der Geschichte der *jugoslawischen Völker* Meilensteine; in der Geschichte der Serben war das ausgerechnet jene kurze Zeitperiode, in der der lange historische Prozeß des *politischen Niedergangs* des serbischen Bürgertums endete und die Demokratie von den Ideen des Sozialismus und Kommunismus restlos besiegt wurde. Die Ergebnisse der bisherigen Forschungen zeigen, daß das geschwächte serbische Bürgertum - in vielen Bereichen von innen gespalten, mit zerfallenden und *degenerierenden* politischen Eliten, ohne Unterstützung einer starken Monarchie, Armee, der Parteiorganisationen und der west-

lichen Demokratien – die Ideen, die in den letzten Jahrzehnten des 19. und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts seine politischen und zivilisatorischen Ziele gewesen waren, nicht mehr zu wahren vermag. Das serbische Bürgertum zeigte sich in aller Schwäche, orientierungslos, ohne jegliches Verständnis des jugoslawischen Staates und der ideologischen Gegner, der neuen Zeit in Entstehung und der neuen Machtstrukturen im Land und in der Welt. Im Lichte dieser Erkenntnisse können wir feststellen, daß das Jahr 1945 das schon ohnehin gewisses Ende der *Agonie einer Politik und Gesellschaftsklasse* gebracht hatte.

Summary

The year 1945 is one of those great chronological turning points in the world history that expressly marked the change of epochs. It is also an important milestone in the history of Yugoslav nations, and in the history of Serbs this year represents that short period of time when the long historic process of political decline of Serbian bourgeoisie was completed, and democracy was defeated by the ideas of socialism and communism. Previous research has shown that the weakened Serbian bourgeois class – divided in itself and with a constantly degenerating political elite, without support of a strong monarchy, army, own party organisations or the western democratic forces – was not capable of defending the idea that had been both its political and the civilizational goal in the last decades of the 19th and the first decades of the 20th century. It completely revealed the powerlessness of the Serbian bourgeoisie, their disorientation and their lack of understanding for the Yugoslav state, for their ideological enemy, and for the *new age* that was beginning with the new power relations in the country and abroad. In the context of these observations, it could be said that the year 1945 was only the ending of a *political agony of one particular class*.